

УДК 655.5(075.8)

© В. І. Еўмянькоў

УМОВЫ РАЗВІЦЦЯ КНІЖНАЙ КУЛЬТУРЫ Ў КАРАЛЕЎСТВЕ ПОЛЬСКІМ І ВЯЛКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОВСКИМ: ВЫДАВЕЦТВЫ І ЦЭНЗУРА Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XV–XVI ст.

Аналізуюцца факты кніжнай культуры Каралеўства Польскага і Вялікага княства Літоўскага ў перыяд Рэнесансу (у другой палове XV–XVI ст.). Падаюцца прыклады духоўнай і свецкай цэнзуры. Выяўляюцца асаблівасці падрыхтоўкі кніг “бітых” у межах кракаўскіх выдавецкіх карпарацый.

The article deals with the analysis of the facts of literary culture of the Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuania of the Renaissance (in the second half of the XV–XVI centuries). The examples of spiritual and secular censorship were given. The article also reveals the peculiarities of preparation books in the Cracow Publishing Corporations.

Уводзіны

Гістарычна так склалася, што большая частка друкароў і выдаўцоў Каралеўства не былі мясцовымі жыхарамі. Адбывалася пастаянная міграцыя спецыялістаў з Усходняй Еўропы на Захад і, наадварот, з Захаду на Усход. І гэта была своеасаблівая традыцыя, бо ўжо ў канцы XV ст. частыя пераезды друкароў з месца на месца лічыліся нормай – такім чынам адбываўся абмен вопытам. У 1478 г. нехта Ян Адам з Польшчы працаваў у неапальскай друкарні, а Станіслаў Паляк у 1490 г. быў друкаром у Іспаніі (Севілья) [2, с. 2]. Пэўны жыхар Рэчы Паспалітай, прыняўшы іслам і змяніўшы імя на Ібрагім Эфендзі, заснаваў у Стамбуле турэцкую друкарню, выдаўшы ў першай чвэрці XVIII ст. “Граматыку турэцкую” і “Гісторыю Атаманскай дзяржавы” [2, с. 2].

1

Паводле І. Лявелея, яшчэ ў 1465 г. немец Гінтэр Зайнер (Ginter Zainer) прывёз друкарскі варштат у Кракаў [4, с. 167]. Першы сталы друкар на тэрыторыі будучай Рэчы Паспалітай – немец Швайпольт Фіоль. У 1491 г. ён друкуе кірылічныя кнігі. Першым жа, хто пачаў прадаваць кнігі, адкрыўшы кнігарню (1494 г.), быў таксама еўрапеец – Ян Галер (Jan Haller). Часта па замове караля ці проста мясцовых багацеяў кнігі, прызначаныя для Польшчы і Літвы, рыхтавалі да друку за мяжой (Лейпцыг, Венецыя, Амстэрдам). У 1503 г. з’яўляюцца кракаўскія выданні, дзе побач указваюцца выдавец і друкар-рэдактар. Напрыклад, выданне “Лістоў Плінія” (“*Epistolam Plinii. ad Titum Vesp.*”) утрымлівае звесткі пра выдаўца

Галера і друкара Гохфэдэра (Hochfeder). У выхадных дадзеных пазначалася: “Накладам зацнага мужа Яна Галера з Ратэнбурга, грамадзяніна Кракава, майстэрствам вучонага мужа Каспара Гохфэдэра” [2, с. 6].

Заўважым тое, што Ян Галер адначасова гандляваў і віном, і кнігамі. Да таго ж меў папяровую фабрыку і нейкім чынам мог уплываць на магістрат, бо дабіўся манаполіі на распаўсюджванне ў Кракаве календароў [4, с. 76]. Хутчэй за ўсё, як лічыць І. Лялевель, Ян Галер шукаў дапамогі ў іншых друкарнях (часцей – у Нямецчыне), наймаў спецыялістаў, у тым ліку, і рэдактараў.

Такімі спецыялістамі былі Марк і Мацей Шарфэнбергі (Szarfenbergi), а таксама кампаньён Галера Фларыян Унглер (Ungler). Галер і Унглер, з’яўляючыся бізнесменамі, рыхтавалі тыя кнігі, якія маглі прадаць на тэрыторыі Каралеўства – літургічныя, філасофскія выданні, календары. Перадрукоўвалі творы антычных аўтараў – Гарацыя, Авідзія, Цыцэрона. Друкавалі гатычным, строгім прамым шрыфтам выключна на латэне. Курсіў, аздобленыя раслінным арнамантам вялікія літары з’явіліся толькі ў 1520-я гг. дзякуючы намаганням Шарфэнбергаў.

2

Падрыхтоўку кнігі, якая была рэччу надзвычай каштоўнай, маглі даверыць толькі надзейнаму і адукаванаму чалавеку. Вялікі кошт першых друкаваных кніг (1) стаў прычынай таго, што іх пачалі перапісваць ад рукі, часам скарачалі ці дадавалі сваё. Так з’яўляліся розныя рэдакцыі аднаго і таго ж тэксту. І. Лялевель звяртае ўвагу таксама на тое, што першыя кракаўскія друкаваныя выданні не былі дасканалымі – невыразны друк, шматлікія памылкі, а таму па замове багатых людзей кнігі “бітыя” часта перапісваліся ад рукі і пэўным чынам удасканальваліся.

На тэрыторыі Каралеўства існавалі карпарацыі друкароў, якія старанна ахоўвалі “рэцэпты прыгатавання” кніг. Часцей за ўсё майстэрства выдаўца і рэдактара перадавалася ад бацькі да сына, ад мужа да жонкі. Вядомыя дынастыі друкароў Шарфэнбергаў (дзейнічалі ў Кракаве амаль цэлае стагоддзе – з 1511 па 1621 гг.), Пятркоўчыкаў (1570–1673 гг.) і інш. Яны рыхтавалі і выдавалі календары, царкоўныя кнігі, падручнікі і іншыя кнігі, якія дзякуючы купцам, студэнтам і святарам распаўсюджваліся па Літве і Русі.

У выдавецкіх карпарацыях рыхтаваліся кадры для прыватных друкарняў на Літве, як, напрыклад, гэта было з друкарняй Мікалая Радзівіла Чорнага. Пры гэтым трэба ўлічваць тое, што прыватныя друкарні мусілі не толькі арыентавацца на выданні, якія траплялі ў Княства з-за мяжы (Гданьск, Крулявец, Кракаў і інш), але і вытрымліваць з імі канкурэнцыю. Таму асаблівы попыт быў на “мужэй вучоных” – абазнаных у мовах

(лацінскай, грэчаскай, старапольскай, старабеларускай, “славенскай” г. зн. царкоўнаславянскай), здольных не толькі падрыхтаваць тэкст да друку, але і пракаменціраваць яго, напісаць навуковыя прадмовы і пасляслоўі (2). Аднак толькі “вучонасці” для тагачаснага рэдактара было, відавочна, мала.

Праблема заключалася ў тым, што арфаграфія, граматыка славянскіх моў (старапольскай, старабеларускай) не былі ўнармаваныя. Дзеля таго, каб уніфікаваць правапіс і, па вялікім рахунку, зрабіць выданні максімальна чыгальнымі на абшарах усяго Каралеўства і Княства, спатрэбілася праца многіх навукоўцаў. Аднак і гэтага было недастаткова. Рэдактарам і выдаўцам трэба было дамовіцца пра адзіны ўзор правапісу, што без карпарацыйнай салідарнасці зрабіць было цяжка. Польшкамоўныя выданні пачынаюць стала выходзіць у Кракаве толькі з 1520-х гг. (Заўважым на тое, што першыя беларускія выданні, дзякуючы Ф. Скарыне, паўсталі ў 1517 г.). Да гэтага часу выдаўцы не рызыкавалі працаваць з польскай мовай па дзвюх прычынах: па-першае, рэлігійная цэнзура не вітала польскамоўныя кнігі – бачыла ў іх пагрозу (3); па-другое, не было аўтарытэтнага ўзору тагачаснай літаратурнай мовы.

Заслуга выдавецтваў у прыцягненні да друку жывой славянскай мовы – бяспрэчна вялікая. Так, напрыклад, арфаграфія польскай мовы зрабілася больш-менш стабільнай дзякуючы намаганням Шарфэнбергаў – братаў Мікалая і Станіслава (сыны Мацея Шарфэнберга, другая палова XVI ст.). Дапамагаў ім друкар і кніжнік – нехта Ян Янушкоўскі. Без агульнапрынятай арфаграфіі польскай мовы цяжка было б уявіць сабе выданне Брэсцкай Бібліі, твораў М. Смятрыцкага і інш. Заўважым, што ўжо з 1520-х гг. на польскую мову актыўна перакладаюцца рэлігійныя і свецкія тэксты. Адбывалася гэта таксама па замове выдаўцоў. Тое ж датычыцца і царкоўнаславянскай мовы, першыя граматыкі якой з’явіліся менавіта ў асяроддзі віленскіх праваслаўных кніжнікаў і выдаўцоў-рэдактараў (М. Смятрыцкі, Л. Зізаній, Л. Карповіч і інш.).

3

Попыт на кнігі ў пачатку панавання Жыгімонта III значна павялічыўся. Гэта было звязана з распаўсюджваннем адукацыі і навукі (з’явіліся, напрыклад, Віленская, Познаньская езуіцкія акадэміі). У Кракаве ў 1610 г. С. Бандке налічыў 10 друкарняў, у Вільні – 4: езуіцкая, Мамонічаў, Карцанаў, Кміты (з 1611 г.); з 1611 г. працавала друкарня “руская” ў Еўі – Гаўрыла Іаанавіча. Праўда, тут трэба адзначыць тое, што разам з павелічэннем колькасці друкарняў узрастае і моц цэнзуры.

У 1603 г. з’яўляюцца першыя ў Рэчы Паспалітай кодэксы забароненых кніг, канфіскавуюцца і знішчаюцца цэлыя наклады, спальваюцца бібліятэкі (4). У 1617 г. з’яўляецца другі па ліку кодэкс забароненых кніг,

у які былі ўключаныя выданні так званых дысідэнтаў – пратэстантаў (5). Біскупы патрабавалі знішчэння, напрыклад, кніг М. Рэя, С. Буднага, накладаў Брэсцкай Бібліі і інш.

Выдаўцы і рэдактары мусілі быць асабліва пільнымі і ўважлівымі, бо забарона распаўсюджвання пэўнай кнігі азначала амаль непазбежнае банкруцтва друкара і яго афіцыны. Вядомы, напрыклад, наступны факт: у 1547 г. Барбара Ветар (Vjetorowa) і Хелена Унглер (Unglerowa) былі выкліканы ў кракаўскі гарадскі суд, і той загадаў ім “<...> ні пры якіх умовах не друкаваць зноў тыя кнігі, якія ў Хелены Унглер ужо выйшлі. Забараніў пад пагрозай 50 чырвоных злотых штрафу” [4, с. 116]. І гэта быў той нярэдка выпадак, калі суд гарадскі сваім рашэннем адмяніў дэкрэт караля, які ў 1539 г. “<...>дазволіў друкаваць усё, што пажадаюць выдаўцы” (6).

У 1547 г. кракаўскі біскуп Самуэль Мацяёўскі (Samuel Maciejowski) упершыню настойліва парэкамендаваў гаспадарам друкарскіх двароў узгадняць з ім або з яго даверанымі асобамі рэпертуар новых выданняў. Так была ўзаконена духоўная цэнзура як у Каралеўстве, так і ў Княстве: “<...> друкарні, якія не праходзілі праз цэнзуру, лічыліся ерэтычнымі. І адзіны спосаб знайсці абарону ад усёвідных біскупаў – пайсці пад уладу магната, на землях якога можна было адносна спакойна працаваць” [4, с. 116].

Пасля 1547 г., здавалася б, праблема “ерэтычных кніг” у вялікіх гарадах мусіла быць вырашанай, аднак друкары не спышаліся падпарадкоўвацца рэкамедацыям С. Мацяёўскага. Асаблівы непакой у касцельнай цэнзуры выклікала ўдава Унглера, якая настойліва друкавала кнігі на польскай мове. Так, адразу ж пасля ўвядзення духоўнай цэнзуры яна друкуе кнігу пад назвай “O ziołach tutecznych” (“Пра мясцовыя лекавыя травы”) Спячыньскага з дадаткам Андрэя з Кабыліна “O kwii puszczańiu” (“Аб пусканні крыві”). Выданне гэтага збору зёлак мела на мэце распаўсюджванне матэрыялістычных ведаў, што, безумоўна, падтрымлівала нібыта “ерэтычныя” ідэі рацыяналізму і гуманізму еўрапейскага Рэнесансу. Аднак у біскупаў гэта кніга выклікала апасенні па іншай прычыне.

Збор пра лекавыя травы, падрыхтаваны ў кракаўскай афіцыне Хелены Унглер, быў польскай рэдакцыяй аналагічнага нямецкага выдання. Кніга з радзімы Марціна Лютэра ўспрымалася касцёлам як ерэтычная апрыёры. Гэта ж датычылася і надзвычай папулярнага ў 1560–1570-я гг. на тэрыторыі ўсёй Рэчы Паспалітай чэшскага траўніка, які ў 1561 г. Жыгімонт II Аўгуст забараніў перадрукоўваць “<...> цягам 20 год пад пагрозай канфіскацыі друкарскіх варштатаў і штрафу памерам 200 чырвоных злотых” [4, с. 174].

Аднак пагрозы караля не спынялі выдаўцоў, якія працягвалі выпускаць у свет новыя рэдакцыі і нямецкага, і чэшскага траўнікаў. Пасля закрыцця друкарні Унглераў (каля 1553 г.) Станіслаў Шарфэнберг выкупіў

набор траўніка Спячыньскага, перарабіў тытул і выдаў кнігу ў 1556 г. Недзе пасля 1570 г. ужо Мікалай Шарфэнберг даручыў Марціну Сенніку (Marcinu Sienniku) адрэдагаваць і ўдасканаліць траўнік Спячыньскага, арыентуючыся на чэшскае выданне. У выніку атрымаўся зборнік “zióń tutecznych i postronnych” (“зёлак тутэйшых і заморскіх”).

Яшчэ адзін прыклад палітычнай (праўда, няўдалай) цэнзуры адлюстравана ў Сыракомля ў прадмове да перакладу “Вайны Хоцімскай” Якуба Сабескага. У 1618 г. Сабескі ў якасці камісара сойма апынуўся ў абозе войска Рэчы Паспалітай пад Мажайскам. Маючы заданне інфармаваць сойм пра ваенныя падзеі, ён занатоўваў убачанае ў дыярыўшы. “Былі там і крытычныя заўвагі ў адрас Жыгімонта III і каралевіча Уладзіслава”, – паведамляе У. Сыракомля. Апошні даведаўся пра запісы і загадаў таемна ўкрасці дыярыўш, а пасля даслаў яго каралю. Жыгімонт III не прыняў падарунак сына. “Калі б я пажадаў у чужых паперах знаходзіць тое, што пра мяне пішуць, то і Каралеўства, і здароўе б страціў”, – так нібыта сказаў кароль і, не чытаючы, кінуў дыярыўш Сабескага ў агонь [6, с. 10]. Невядома, ці варта лічыць гэты гістарычны анекдот праўдзівай гісторыяй, аднак, на наш погляд, такое сапраўды магло адбыцца ў эпоху, калі любы дакумент (асабліва соймавая рэляцыя, пра якую, хутчэй за ўсё, тут варта весці гутарку) становіўся аб’ектам цікаўнасці цэнзара.

Вынікі

Такім чынам, нягледзячы на складаную рэлігійную і палітычную сітуацыю, мы ўсё ж мусім канстатаваць тое, што на мяжы стагоддзяў у Рэчы Паспалітай назіраўся пэўны друкарскі бум. Звязана гэта перадусім з цікаўнасцю чытацкай аўдыторыі да ўласнай гісторыі, культуры, літаратуры. У Каралеўстве выдаюцца творы Яна Каханоўскага, Мікалая Рэя, “Хроніка Еўрапейскай Сарматыі” Аляксандра Гваніні, “Гербы рыцарства польскага” Барташа Папроцкага, у 1582 г. у Круляўцы выйшла знакамітая “Хроніка Польская, Літоўская, Жамойцкая і ўсёй Русі” Мацея Стрыйкоўскага і інш. Нарэшце друкары і выдаўцы пачынаюць тытулаваць сябе “вучонымі дактарамі”, як напрыклад, кракаўскі выдавец Анджэй Пятркоўчык (з часоў Скарыны гэты выпадак унікальны). Прыблізна да 1650-х гг. адносна свабодна дзейнічаюць пратэстанцкія друкары.

Заўвагі

1. Ф. Бенткоўскі [5] са спасылкай на Я. Длугаша прыводзіць наступныя кошты на манускрыпты: у 1400 г. кляштар Святога Міхаіла набыў 9 рукапісаў з каментарыямі да папскіх дэкрэтаў за 115 нямецкіх залатых; 1 рукапіс папскага дэкрэта ў 1427 г. каштаваў 43 нямецкіх залатых манеты. Пры гэтым 1 морг зямлі каштаваў 40 залатых. Былі выпадкі, калі кошт рукапіснай кнігі быў роўны кошту сярэдняй вёскі. У канцы XV ст. нямецкая Біблія, для прыкладу, каштавала без малага 400 талераў.

2. Такім энцыклапедычна адукаваным чалавекам быў, напрыклад, рэктар Кракаўскай акадэміі Ян Броцкі (Jan Brocki). Пра яго сучаснікі паведамлялі: “У мовах абазнаны, грэчаскую і лацінскую мовы ведае выдатна, у іншых занятках дасканалы – тэолаг, філосаф, магматык, лекар, старажытнік, паэт” [3, с. 32]. Я. Броцкі падрыхтаваў да выдання наступныя кнігі: “Арыфметыка *Integrorum*” (1620 г.) і “Геаметрыя”. Гэтыя падручнікі (выдадзены ў Італіі) былі асноўнымі для студэнтаў Рэчы Паспалітай цягам усяго XVII ст.

3. І. Лялевель адносна гэтага паведамляе: “Галлер, які выгандліваў сабе ад біскупаў прывілеі, не звязваўся з мовай народнай, але калегі яго, якія не мелі падстаў для такога дыстанцыравання, паспрабавалі друкаваць па-польску і сутыкнуліся з перашкодамі, часам вельмі значнымі. Усё з-за таго, што пры новай рэлігійнай сітуацыі, створанай Лютэрам, духавенства, а менавіта біскупы, дужа пільна прыглядаліся да ўсяго, што па-польску выходзіла” [4, 115].

4. З канца XVI ст. езуіты імкнуцца кантраляваць інтэлектуальнае жыццё Княства і Каралеўства. Дзеля гэтага ўзмацняюць цензуру, якая пры Жыгімонце III цалкам пераходзіць у іх рукі. Звычайна, на тытулах новых кніг езуіты загадалі друкаваць фразу: “*Superiorum permissu*” (“З дазволу старэйшых”). У 1617 г. езуіты значна пашыраюць т. зв. кодэкс забароненых кніг, які ў 1603 г. складае Ежы Замойскі. Уключаліся выданні ў кодэкс часта без усялякіх падстаў. Напрыклад, траўнікі XVI ст. лічылі ерэтычнымі толькі тама, што выходзілі яны ў тых самых друкарнях, што і некаторыя пратэстанцкія кнігі. Небяспечныя, з пункту погляду езуітаў, выданні кат публічна спальваў на рынкавай плошчы ў Вільні. Вычышчаліся і бібліятэкі. Па словах І. Лялевеля, знішчаліся кнігі, якія здаваліся езуітам непатрэбнымі, надта старымі, не вартымі захоўвання. Многія выданні, якія былі ў бібліятэцы віленскай акадэміі, “<...> скалечаныя неміласэрнымі цензарамі – ёсць выразаныя старонкі, выдраныя цэлыя главы і раздзелы” [4, с. 107]. У Княстве найбольш адвядзеннай у гэтым сэнсе постаццю быў кардынал Ежы Радзівіл (Jerzy Radziwiłł), які асабліва стараўся “чысціць бібліятэкі”, знаходзіў падазроныя кнігі і рукапісы, каб потым іх “пераўтварыць у попел” [4, с. 108].

5. Тэрмін “дысідэнт” у “дапатоппныя” часы ўсё ж мае дачыненне галоўным чынам да пратэстантаў. У дыярыўшах соймаў часта можна сустрэць паралельнае згадванне дысідэнтаў і праваслаўных (“рускія”, “грэкі”, пазней – “скізматыкі”) як маргінальных, але ўсё ж адрозных канфесійных груп.

6. Адзін з выдаўцоў у Каралеўстве (спачатку Галлер, а потым і Унглер) атрымаў манаполію на выданне і продаж календароў. Іншыя “афіцыны” падалі на гэта рашэнне кракаўскага магістрату ў суд. Пачалася звычайная ў такіх выпадках валтузня, якую і спыніў кароль сваім дэкрэтам ад 1539 г. “*Ogłosił wolność drukowania co się komu podobą*”. Каралеўскі дазвол, які ў істоце сваёй быў дэмакратычным і прагрэсіўным, распачаў “вайну перадрукаў”. Так, падрыхтаваныя Унглерам календары, пераклады на польскую мову антычных аўтараў выходзілі ў іншых афіцынах (асабліва вызначыліся Шарфэнбергі). Парушаліся і аўтарскія правы, і маёмасныя. Завершылася ўсё судовым працэсам, які справакаваў увядзенне т. зв. “цензуры біскупаў”.

Літаратура

1. Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. – Мінск : БелЭн, 2009. – Т. 1: Кніжная культура Вялікага княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. – 424 с.

2. *Bandtkie, J. S. Historia drukarń w Królestwie Polskiem i Wielkiem Xięstwie Litewskiem jako i w kraiach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły* / Jerzy Samuel Bandtkie. – Kraków : w Drukarni Józefa Mateckiego, 1826. – Т. 1. – 448 с.

3. Dykcyonarz poetow polskich / przez X. M. Hieronyma Juszyńskiego. – Kraków : w Drukarni Józefa Mateckiego, 1820. – T. 1. – 466 s.

4. *Lelewel, J.* Biblijograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandke / Joachim Lelewel. – Wilno : nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, typografa imperatorskiego uniwersytetu, 1823. – T. 1. – 281 s.

5. O Naydawniejszych książkach drukowanych w Polsce, a w szczególności o tych, które Jan Haller w Krakowie wydał / przez Felixa Bentkowskiego, profesora Historji i Bibliotekarza w Liceum Warszawskiem. – Warszawa : w Drukarni XX. Piiarów, 1812. – 80 s.

6. *Sobieski, J.* Pamiętnik wojny Chocimskiej / Jakub Sobieski; przełożył z łacińskiego Władysław Syrokomla. – Petersburg : nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1854. – 84 s.